

В. М. Волковинський (Київ)
Ю. А. Левенець (Київ)

П. А. Столипін: з життя та державної діяльності*

Идеться про останній період державної діяльності П. А. Столипіна, розглядаються складні відносини прем'єр-міністра з різними політичними силами самодержавної Росії у 1908—1911 рр.

Діяльність II Державної думи викликала дуже суперечливі почуття у П. А. Столипіна. Він опинився на перехресті власних думок та зовсім різних, іноді полярних, впливових течій. За спогадами В. М. Коковцова, вже з перших днів у Раді Міністрів почалися розмови про те, що «з II Думою довго жити не доведеться... Звідси наштотувалися на необхідність зміни виборчого закону».¹ В придворних колах, за ініціативою П. Х. Шванебаха, поширювалася думка про необхідність розпуску Думи на 5-10 років і передання її функцій слухняній Державній раді. Але це також не влаштовувало Столипіна через можливість повернення до найбільш консервативного варіанту самодержавства. Такий перебіг подій ставив під сумнів здійснення його мирних реформістських задумів. Можна припустити, що Дума залишалася для Столипіна своєрідним обмежувачем найбільш консервативних зазіхань з боку царського двору. Деякий час, на думку голови II Державної думи Ф. О. Головіна, прем'єр був навіть її «захисником», оскільки, мовляв, у Раді Міністрів боролися дві течії: за й проти Думи. І лише коли Столипін «утвердився у неможливості захищати цю Думу, тоді він відкрито, ясно та виразно перейшов на інший бік»². Варто зауважити, що такої ж думки дотримувалося й найближче оточення Столипіна.

У травні, як уже зазначалося, уряд обрав курс на розгін Думи. Було підготовлено три варіанти нового виборчого закону, який передбачалося прийняти водночас із розгоном II Думи. Це було пряме порушення Маніфесту 17 жовтня 1905 р., за яким цар не мав права без законодавчих органів змінювати закони Російської імперії. Проте це мало хвилювало Миколу II. Він наполягав на якнайшвидшому завершенні справи. Цікаво, що для себе ж Столипін намагався віднайти якесь моральне виправдання. На зауваження міністра юстиції Щегловітова про порушення Маніфесту голова уряду відповів, що, мовляв, оскільки імператор не давав присяги про недоторканність законів, то його повнота влади зберігається, в тому числі й право змінювати їх.

На протигагу сучасним ідеалізаціям характеру Столипіна ми вимушені зазначити, що він мав майже всі вади професійного політика. Заради збереження влади прем'єр цілком міг поступитися принципами, більше того, він не гребував і потуранням прямим провокаціям. Як свідчать документи, Столипін як міністр внутрішніх справ мав повну інформацію від начальника петербурзької охоранки О. В. Герасимова про те, що «заколот» соціал-демократичної фракції II Думи проти державного ладу — інспірована справа. Так, провокатор Шорникова, яку прем'єр знав під прізвиськом «Казанская», підкинула сфабриковані документи у квартиру депутата соціал-демократа Озола. А через де-

* Продовження. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 2, 4.

¹ Падение царского режима.— Т. VII.— С. 99.

² Там же.— Т. V.— С. 373.

який час, виступаючи в Думі, Столипін заявив, що поліцією «викрито відношення квартири депутата Озола до військово-революційної організації, яка поклала собі за мету викликати повстання у військах»³. 1 червня він поставив вимогу усунути від роботи 55 депутатів від соціал-демократів та віддати 16 з них під суд.

Вночі 2 червня 1907 р. кабінет міністрів зібрався на дачі, що містилася на Єлагіному острові. Всі очікували листа від царя. Близько 2 години ночі кур'єр з Петергофа передав волю імператора: «Я чекав цілий день з нетерпінням звістки вашої про розпуск клятої Думи. Але разом з тим серце відчувало, що справа вийде не чисто і піде повільно. Це неприпустимо. Дума повинна бути завтра, в неділю вранці, розпущена. Твердість та рішучість — ось що необхідно показати Росії. Розгін Думи зараз правильний і конче необхідний. Жодної відстрочки, а ні хвилини колювання. Сміливим бог допомагає»⁴. Незвичайна рішучість царя пояснюється перш за все особистою ненавистю до Думи. Це були, так би мовити, суб'єктивні чинники. А чи існували об'єктивні, можливо, не усвідомлювані мотиви, які підштовхували царат і Столипін до державного перевороту? Дещо відхиляють завісу цієї таємниці спогади відомого діяча кадетської партії Маклакова. Він розповів про зустріч кадетських лідерів Струве, Булгакова і Челнокова із Столипіним, учасником якої був і сам, що відбулася в ту саму ніч, коли прем'єр одержав цитованого листа від Миколи II. У відповідь на зауваження Струве, що, мовляв, діяльність Думи «поліпшується», Столипін відрізав: «Є питання, з якого ми з вами не дійдемо спільної мови. Це аграрне питання. Тут конфлікт неминучий. А тоді до чого ж затягувати»⁵. З червня 1907 р. маніфестом царя II Дума була розпущена, водночас опубліковані зміни у положенні про вибори. Таким чином, цей факт можна розглядати як першу поразку Столипіна у боротьбі між офіційним урядом і неофіційним — двором імператора. Це також знаменувало початок відходу прем'єра від проголошених принципів правової держави та конституціоналізму.

Вибори до III Державної думи наочно продемонстрували, що прем'єр-міністр остаточно позбувся залишків політичної цнотливості. На відміну від виборів до II Думи, влада на місцях за вказівкою з Петербурга тиснула на виборців, домагаючись обрання лояльних по відношенню до уряду депутатів. Столипін особисто займався виборами у другій столиці Росії — Москві. Там він прагнув забезпечити проведення до Думи представників октябристів, насамперед О. І. Гучкова. З цією метою Столипін вимагав від московського градоначальника О. О. Рейнбота сприяти утворенню блоку «Союза русского народа» з октябристами. Останній отримав гроші з Петербурга для проведення виборчої кампанії, організував у себе вдома зустріч лідера московських чорносотенців протоієрея Восторгова з Гучковим. До речі, як з'ясувалося під час роботи у 1917 р. Надзвичайної слідчої комісії Тимчасового уряду, урядові документи по виборах у III Державну думу були знищені за наказом Столипіна⁶. Й ще один симптом наростання політичної кризи правлячих кіл та особистої моральної непереступності прем'єра віддзеркалила III Дума. До речі, цей процес влучно відзначив у своєму щоденнику С. Е. Крижанівський: «Столипіну належить і введення в ужиток підкуп громадських діячів. Справедливість вимагає сказати, що діячі ці взагалі виявили величезне тяжіння до грошей»⁷. Зауважимо, що серед них були такі відомі лідери правого

³ Столыпин П. А. Речи.— Нью-Йорк.— 1990.— 72.

⁴ Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции.— М., 1970.— С. 310.

⁵ Див.: Витте С. Ю. Воспоминания.— Т. 2.— С. 382; Падение царского режима.— Т. VI.— С. 123.

⁶ Див.: Падение царского режима.— Т. VI.— С. 111.

⁷ Там же.— Т. V.— С. 415.

крила III Думи, як Марков, Володимиров, Пуришкевич та ін. Одночасно із секреторного фонду міністра внутрішніх справ Столипін заохочував газети, які підтримували його курс. Це була, так би мовити, закулісна діяльність прем'єр-міністра, й, як бачимо, вона не дуже відповідає тому обліку чесного адміністратора, який пропагується у деяких сучасних виданнях.

Уже восени 1907 р. Столипін спробував чітко визначити лінію політичної поведінки, щоб остаточно розсіяти підозріле ставлення двору щодо своєї лояльності. В урядовій декларації 16 листопада 1907 р. у зв'язку з початком роботи III Думи він визначив чотири головні напрями у діяльності кабінету міністрів. Перш за все — це боротьба з революцією: «Протиставити цьому явищу можливо тільки силу. Цим шляхом йшов уряд раніше, цим шляхом піде і надалі». Нову аграрну політику він визначив як «питання буття російського села», з її успіхом пов'язавши можливість проведення політичних реформ. Реформи, на його думку, були можливі лише у майбутньому, коли зміцніє «дрібний земельний власник». Таким чином, на світ з'явилася ще одна відома формула Столипіна: «Спочатку громадянин, а потім громадянськість». Столипін також проголосив курс воєнничого націоналізму та зміцнення військової могутності держави. Нарешті, він зробив заяву, яка викликала позитивну реакцію з боку правих депутатів. Незважаючи на існування Думи, урочисто віщав Столипін, «історична самодержавна влада й вільна воля монарха є найдорожчим надбанням російської державності». Прем'єр-міністр дав зрозуміти, що політика загравання з кадетами скінчилася і відтепер у Думі він орієнтується на помірковано-правих та октябристів. Проте часткова капітуляція Столипіна не влаштовувала крайніх правих діячів. Від нього вимагали більшого. Так, відомий правий діяч І. П. Балашов звернувся до прем'єра з вимогою знову змінити виборчий закон, щоб остаточно усунути з Думи соціал-демократів, есерів і навіть кадетів. Князь Мещерський у газеті «Гражданин» наполегливо пропонував усунути і Раду Міністрів, яка не прислухалася до голосу правих, оскільки, мовляв, її існування обмежувало самодержавство царя.⁸

І все ж таки, здавалося, взимку 1908 р. Столипін зміцнив своє становище, яке до цього дещо похитнулось. Він обрав дуже жорстку позицію щодо Фінляндії, зокрема, взяв участь у підготовці розпуску 22 березня 1908 р. фінського сейму. А ще в лютому, скориставшись нагодою, прем'єр-міністр усунув фінського генерал-губернатора М. М. Герарда, який свого часу наважився сперечатися з ним.⁹ Разом з тим, навесні стало зрозуміло, що ніяких рішучих кроків з боку уряду, наляканого правими, в сфері політики не передбачається. Навіть октябристи почали лівіти і висловлювати своє невдоволення. Столипіну дуже важко було всидіти між двома стільцями, які до того ж роз'їжджалися у різні боки.

Поміркована критика лідером октябристів Гучковим політики царату у військовій сфері, урядовий проект міської реформи викликали шалений шквал вогню по Столипіну з боку дворянських організацій, придворних кіл і членів Державної ради. Головний мотив звинувачення полягав в тому, що, мовляв, виступ Гучкова відображав і погляди Столипіна. Як наслідок навесні 1909 р. вибухнула «міністерська» криза, під час якої Столипін уперше опинився на грані політичної дискредитації. В основі кризи лежало прагнення правих скинути прем'єр-міністра. Привід для нього було знайдено малозначущий. Ще у травні 1908 р. Дума затвердила законопроект про асигнування та штати морського генерального штабу. У відповідь на це П. М. Дурново, В. Ф. Трепов, С. Ю. Вітте та інші представники придворних кіл звину-

⁸ Из дневника Л. Тихомирова // Красный архив.— 1935.— № 5.— С. 129.

⁹ Див.: Николай II и Финляндия в 1909 г. // Былое.— 1918.— № 3.— С. 88.

ватили Столипіна в узурпації царських прав, оскільки питаннями оборони відав тільки імператор. Державна рада відкинула цей законопроект. Найбільшу активність у боротьбі із Столипіним виявив С. Ю. Вітте, який ще донедавна поважно ставився до прем'єра. Пізніше він згадував з деякою амбіційністю: «Я зірвав зі Столипіна маску і показав, що на догоду думській більшості він бажає обмежити верховну владу государя імператора і обмежити всупереч явному змісту основних законів, які були вироблені під моїм керівництвом»¹⁰.

В ситуації, що склалася, Столипін був змушений використати всі свої особисті зв'язки для тиску на членів Державної ради. Спираючись на підтримку свого шурина, лідера групи членів Ради О. Б. Нейдгардта, йому вдалося провести законопроект. Однак Микола II усе ж не затвердив закон. Знаючи честолюбство свого прем'єра, цар 25 квітня 1909 р. надіслав йому листа, в якому попереджав: «Пам'ятайте, що ми живемо в Росії, а не за кордоном чи у Фінляндії (сенат), і тому я не припускаю і думки про чию-небудь відставку... Доручаю вам виробити з військовим і морським міністрами у місячний термін необхідні правила, які усунули б непорозуміння сучасного розглядання військових і морських законопроектів. Попереджаю, що я категорично відкидаю наперед ваше чи кого-небудь іншого прохання про звільнення з посади»¹¹.

Столипін виконав наказ Миколи II й у відставку не подав. Дуже ретельно він підійшов і до доручення про розмежування законів, виявивши значну «гнучкість» у принципах. Як зазначав С. Ю. Вітте, голова уряду не тільки погодився із запереченнями членів Державної ради, а й пішов далі, улеслюючи самодержавні амбіції царя. В останній редакції розмежування прав Думи та самодержця «було дане ...у такій невизначеній формі, що відтепер багато питань, які за основними законами повинні вноситися до Думи, можуть не вноситися і прямо надходити на затвердження його величності»¹². Отже, Столипін знову відступив. Та він і не міг поступити інакше, якщо бажав зберегти посаду прем'єр-міністра. Досить добре поінформований германський посол писав у своєму донесенні: «Останнім часом консервативний напрям набув вирішального впливу, і, навіть, п. Столипін вимушений демонструвати, що курс державного корабля повернутий праворуч»¹³.

Незважаючи на це, авторитет голови уряду невблаганно зменшувався у придворних колах. Захоплення сміливістю і рішучістю Столипіна поступалося місцем злому сарказму і різному невдоволенню. Заслугує на увагу такої красномовний факт. У червні 1909 р. з нагоди 200-річчя Полтавської битви Микола II перебував у Полтаві і виявив особливу милість нащадкам відомого отамана Кочубея. Одразу ж поповзли чутки, що родина Столипіна також бажала якось випнутися, і тому Миколі II почали наполегливо доводити героїзм під час Полтавської битви якогось Нейдгардта (предка дружини Столипіна). З цього приводу С. Ю. Вітте іронічно зауважив, що «у публіці... не розуміли, який це Нейдгардт, котрий, мовляв, раніше був фінляндець; більш вірогідно і навіть достеменно, що предки Нейдгардтів були скоріше євреями, можливо, фінськими, ніж військовими»¹⁴. Неповага до Столипіна висловлювалася відкрито. Крім суб'єктивних моментів помітна втрата авторитету голови уряду містила й об'єктивні чинники.

Сьогодні дуже часто, а багато хто з захопленням цитують слова Столипіна «Дайте державі 20 років спокою внутрішнього і зовнішнього, і ви не впізнаєте нинішньої Росії». Це було сказано у вересні 1909 р.

¹⁰ Вітте С. Ю. Воспоминания.— Т. 2.— С. 406.

¹¹ Переписка Н. А. Романова и П. А. Столыпина // Красный архив.— 1924. — Т. 5.— С. 120.

¹² Вітте С. Ю. Воспоминания.— Т. 2.— С. 408.

¹³ Цит. за: Кризис самодержавия в России.— 1895—1917.— Л.— 1984.— С. 479.

¹⁴ Вітте С. Ю. Воспоминания.— Т. 2.— С. 426.

у інтерв'ю газеті «Волга». Але у той час російська громадськість звернула увагу не на цю пишномовну і, безумовно, утопічну фразу. Трохи нижче в цьому ж інтерв'ю Столипін засудив «партійне політиканство, яке спрямоване на захоплення прав верховної влади на користь Думи». У перекладі з політичної термінології це означало, що Столипін відхрещувався від октябристів і переміщувався ще далі вправо за шкалою бонапартистської монархії, все більше забуваючи про свою обіцянку створити правову державу. Столипін втрачав широку опору на політичній арені Росії, насамперед — у буржуазному таборі. Він не виправдав сподівань лібералів на мирне реформування Росії. Реакційні кола також мали вагомі підстави бути незадоволеними діями Столипіна. Він переконував їх переступити через себе і піти на компроміс із лібералами з метою запобігання революційному піднесенню в країні. Таким чином, Столипін опинився в лещатах двох таборів, віддаючи перевагу поміщицько-дворянському.

Незважаючи на послаблення авторитету і впливу у політичному житті країни, Столипін продовжував активно працювати, намагаючись втілити у життя свої реформістські задуми. У серпні 1910 р. разом з головним управителем землеробства та землеврядування Кривошеїним він здійснив поїздку у Сибір, щоб на власні очі побачити результати переселенської політики. І хоча Столипін оптимістично заявив, що «все гаразд», результати земської статистики явили усій країні дуже складний і суперечливий шлях аграрної реформи.

У політичному курсі прем'єр-міністра спостерігалася цікава закономірність, особливо наприкінці його кар'єри. Не маючи змоги протистояти тиску з боку царського двору і самого імператора, він намагався відбивати напади правих діячів, серед яких найбільшу активність виявляв публіцист Меншиков. У газеті «Новое время» від 6 березня 1910 р. останній відверто заявив, що «молодий прем'єр-міністр» не в змозі впоратись з важким становищем, викликаним діями «непокірливої Думи». Автор запропонував змінити ситуацію шляхом втручання «зверху». На ці заклики різко негативно відгукнулася столипінська «Россия». Сам Столипін у той час намагався за будь-яку ціну зберегти своє реноме, доводячи, що він не змінив своїх поглядів. Виступаючи у Думі, прем'єр-міністр заявив, що зміцнення держави можливе лише «при правильній спільній роботі уряду і представницьких установ», права яких уряд не збирається порушувати¹⁵.

Не тільки з політичної трибуни, а й особистими вчинками Столипін підкреслював свою непохитність, мужність і рішучість. У вересні 1910 р. в Петербурзі проходив «тиждень авіації», і прем'єр здійснив показовий політ до Кронштадта разом з пілотом Л. Мацієвичем, незважаючи на те, що останній відкрито співчував есерам. Але все це вже не вводило в сману сучасників. Добре поінформований граф О. А. Бобринський дуже влучно передав атмосферу у вищих колах Росії восени 1910 р.: «Його величність під впливом імператора Вільгельма зволив повернутися у Росію з досить правим настроєм. Це далось негайно взнаки. Столипін робить раут, де приймає уже не у ліберальних сюртуках, як раніше, а у фраках. Але зірки наважились надіти лише деякі. Якщо будемо йти тим же темпом, то в майбутньому році відновляться й зірки...»¹⁶. В Думі голова уряду почав спиратися на створену у 1910 р. партію російських націоналістів на чолі з Балашовим, оскільки навіть октябристи були для нього вже занадто ліві. Майже всі партії ліберального табору, від кадетів до прогресистів, поставили наприкінці 1910 р. вимогу перед Столипіним повернутися до засад Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Найбільш відкрито ці настрої було сформульовано у відкритому листі 66 представників московської буржуазії,

¹⁵ Государственная дума. 3-й созыв. Сессия III. Ч. III. — стб. 2524.

¹⁶ Дневник А. А. Бобринского // Красный архив. — 1928. — № 1. — С. 139.

який був надрукований у газеті прогресистів «Утро России», в якому йшлося про відсутність у уряді «моральної підтримки країни»¹⁷.

Поступово невдоволення Столипіним при дворі переросло у відкриту ненависть. Очолила невдоволених дружина Миколи II Олександра Федорівна — жінка дуже помислива і владна. Свідки розмов царя з дружиною згадували, що Микола II з різних приводів дуже часто вживав вислів: «Необхідно poradитися із Столипіним», на що Олександра Федорівна з неприхованим роздратуванням відповідала: «А хіба Ви не самостійний? Скільки вже це можна терпіти?»¹⁸.

Планомірна боротьба проти Столипіна далася взникати на початку 1911 р. Микола II почав досить прохолодно ставитися до свого прем'єра, всіляко підкреслюючи, що він його обтяжує. І якщо лідери правих у Державній раді вишукували будь-яку можливість повалити прем'єра, виходячи з політичних міркувань, то Миколу II значною мірою Столипін не влаштовував як особистість. На наш погляд, ситуацію, що склалася з початку 1911 р., дуже влучно передав тогочасний голова III Державної думи О. І. Гучков. Він говорив: «Я знаю, що останні місяці прямо шукали виходу з положення, гадали, як позбавитися цієї надокучливої і владної людини, яка мала одне достоїнство, і воно у всякому разі повинно бути визнане: у Столипіна було правдиве відношення до влади, і він говорив правду, як її розумів, і тим тоном, як було необхідно»¹⁹.

У березні 1911 р. вибухнула друга «міністерська» криза. Знову ж таки її підготували і очолили відомі вже нам В. Ф. Трепов і П. М. Дурново. З формальної точки зору боротьба розгорнулася у зв'язку із законопроектом про західне земство, особливо з питання про національні курії, але ні для кого не було великою таємницею, що насправді йшлося про нову спробу повалити прем'єр-міністра. Опоненти Столипіна намагалися свої дії законспірувати, і спочатку прем'єр навіть не здогадувався про ймовірність небезпеки. Законопроект ухвалила Дума, а далі він мав бути затверджений Державною радою, яка завжди вельми чітко виконувала побажання імператора. Як згадував міністр фінансів Коковцов, Столипін «був настільки впевнений в успіху, що ще за кілька днів до розглядання справи навіть... не порушував питання про необхідність присутності у Державній раді тих з міністрів, хто носили звання членів Ради, для підкріплення своїми голосами загальноного підрахунку голосів»²⁰. Відомо, що десь за півтора тижня до обговорення законопроекту голові Державної ради М. Г. Акімову недвозначно дали зрозуміти у палаці про необхідність ухвалення законопроекту. Проте до царя на аудієнцію поїхав В. Ф. Трепов, який різко виступав проти прийняття закону про західне земство. Важко сказати, що вплинуло на Миколу II, але факт залишається фактом: він дав дозвіл членам Державної ради голосувати «по совісті», тобто проти. 4 березня 1911 р. 92 члена Ради висловились за відхилення національних курій. Лише 68 підтримали Столипіна. Прем'єру було завдано несподіваного і болючого удару. Згадують, що коли він про це довідався, то почервонів як рак і не міг вичавити з себе жодного слова. Наступного дня Столипін поїхав до царя і подав прохання про відставку. Микола II відповів невизначено, проте дав зрозуміти, що не вбачає нічого крайнього у поведінці членів Державної ради. Після цієї заяви П. А. Столипін був впевнений, що імператор задовольнить його прохання про відставку.

Петербург був переповнений чутками. Казали, що Столипін вже повалений і його заміщує Коковцов. Справа дійшла до того, що 19 березня у магазині Дашиаро на Морській вулиці виставили величезний

¹⁷ Утро России.— 1911.— 11 фев.

¹⁸ Дневник А. А. Бобринского // Красный архив.— 1923.— № 1.— С. 143—144.

¹⁹ Падение царского режима.— Т. VI.— С. 281.

²⁰ Цит. за: Аврех А. Я. Столыпин и Третья Дума.— М., 1968.— С. 334.

портрет Коковцова із підписом «Голова Ради Міністрів». Були чутки й іншого характеру. Відома у Петербурзі салонна дама Лілі Демидова запевняла, що сам Столипін їй розповів про те, що государ із сльозами на очах умовляв його залишитися.²¹ А в той час інтенсивна робота йшла у Царському Селі, в резиденції царської родини. У кризовій ситуації тут виявилася відсутність єдності відносно можливої відставки прем'єр-міністра. У Миколи II і Олександри Федорівни з'явилася впливова позиція в особах великих князів Олександра та Миколи Михайловича, які «почали умовляти Столипіна відмовитися від відставки, почали пропагувати у вищому світі, що якщо Столипін піде, то відбудеться розлад»²². Проте, образно кажучи, найголовнішим аргументом на користь Столипіна був Аничків палац-резиденція матері імператора Марії Федорівни. Вона вважала, що владний прем'єр ще здатний обстоювати інтереси царської родини. 9 березня Микола II був у своєї матері, яка й зламала опір сина. Столипіна того ж дня запросили до Марії Федорівни, і вона йому заявила, що Микола II під впливом своєї дружини зробив невірний крок²³.

10 березня 1911 р. Столипін на аудієнції у царя висунув вимоги, на яких він залишається головою уряду. Їх було кілька: перерва у роботі Державної думи та Ради на три дні (з 12 до 15 березня), прийняття закону рішенням Ради Міністрів, а також випроводжування у відпустку з Державної ради до 1 січня 1912 р. головних «заколотників» В. Ф. Трепова і П. М. Дурново. 11 березня 1911 р. Микола II надіслав до сенату указ про перерву у роботі Державної ради і III Думи на 3 дні. Він також відправив у відпустку Трепова та Дурново. Столипін міг святкувати перемогу.

Однак такі дії прем'єра викликали вибух невдоволення. «Обуренню Петербурга немає меж. Люди різних політичних течій збігаються в тому, що Столипін дійшов до геркулесових стовпів нахабства», — записав у щоденнику О. О. Бобринський²⁴. Міністерська криза переросла у парламентську, і Столипіна одностайно, як справа, так і зліва, звинуватили у диктаторстві. Перемога над Державною радою прем'єру коштувала дуже дорого. Фактично він опинився у політичній ізоляції, зруйнувалася тактика бонапартистського лавірування. Близький до придворних кіл публіцист Меншиков висловив їх настрої таким чином: «Криза не в тому, що Державна рада розійшлася із П. А. Столипіним, а у тому, що останній не в змозі стати господарем ситуації... У складі уряду мимоволі шукаєш появи дійсно великої людини, того головного артиста влади, на якому звичайно тримається уся труп. П. А. Столипін при усіх достоїнствах не є прем'єром у цьому сценічному змісті».²⁵

Після міністерської кризи один з найпалкіших прихильників П. А. Столипіна — О. І. Гучков на знак протесту пішов з поста голови Державної думи. До того ж і Державна рада, і Дума внесли запити з приводу дій прем'єр-міністра. Проти цього виступили лише праві і націоналісти, але виходили вони з різних мотивів. Якщо партія російських націоналістів виправдовувала повністю дії Столипіна, то праві, вважаючи, що цар може робити все, що йому заманеться, піддали гострій критиці політику голови уряду. Лідер чорносотенців Пуришкевич заявив: «Я розумію бажання Столипіна потрапити у Бісмарки, але для того, щоб потрапити у Бісмарки, необхідно відзначитися проникливим розумом і державним розумінням, а в цьо-

²¹ Див.: Дневник А. А. Бобринского // Красный архив.— 1928. — № 1.— С. 145—146.

²² Витте С. Ю. Воспоминания.— Т. 2.— С. 438.

²³ Бок М. П. Воспоминание о моем отце П. А. Столыпине.— Нью-Йорк.— 1953.— С. 325—326.

²⁴ Дневник А. А. Бобринского // Красный архив.— 1928.— № 1.— С. 147.

²⁵ Новое время.— 1911.— 8 марта.

му вчинку нема ані проникливого розуму, ані державного розуміння..., оскільки, говорю я, якщо Столипін за весь час свого управління говорив про заспокоєння і не досяг заспокоєння, якщо він говорив про посилення Росії і не досяг посилення, то він цим кроком досяг і добився єдиного — добився повного об'єднання, за невеличким винятком, усього благомислячого російського суспільства в єдиному — в опозиції до самого себе».²⁶ Головним лейтмотивом виступів октябристів і кадетів з приводу свавілля Столипіна було гірке визнання відсутності будь-яких засад конституційного ладу. Вони відкрито заявили про свою зневіру до політики уряду. Для октябристів ці події виявилися найбільш дошкульними, оскільки було розвіяно міф про їх співпрацю і взаєморозуміння з прем'єр-міністром. Ясна річ, що соціал-демократи скористалися з нагоди піддати критиці і правих, і лівих лібералів. Виступаючи у Думі, меншовик Гечечкорі підкреслив: «Кадети всією своєю енергією намагалися побудувати ілюзію про те, що у нас існує конституція»²⁷...

А що ж сам Столипін? Як він оцінював ситуацію, що склалася? Уявлення про його настрої може дати переклад інтерв'ю прем'єр-міністра однієї з німецьких газет, яке було надруковане 17 травня 1911 р. у кадетському органі «Речь». Столипін безапеляційно заявив, що Дума «ще надто молода і занадто нескладна, виходячи з духовно-політичної підготовки своїх членів, для того, щоб її погляди і рішення вважалися без будь-яких виправлень непогрішними». А трохи нижче, немов забувши про свої виступи і заяви у попередні чотири роки, голова уряду відверто визнав: «Ясно і зрозуміло, що у нинішній Росії нема місця парламентаризму. Дума Пуришкевича для мене така ж неприйнятна, як Дума Мілюкова».

На наш погляд, інтерв'ю відображає внутрішній настрій П. А. Столипіна навесні 1911 р. Він якоюсь мірою розчарувався в можливостях громадськості, звернувши свій погляд у бік царського двору. В той же час у його поведінці проглядає якась відчайдушна рішучість. Показовим у цьому відношенні є лист Столипіна до Миколи II 1 травня 1911 р. Намагаючись якось досадити прем'єру за весняні турботи, цар виявив бажання повернути з відпустки П. М. Дурново. У відповідь П. А. Столипін написав: «Коли Ваша Величність звелили мені залишитися на посаді, переді мною на весь зріст постало питання про непереборну перешкоду на моєму шляху у вигляді стіни, яку я не можу зрушити з місця. Я розумію штучну обструкцію, що створюється мені у Державній раді. Невтомна діяльність П. М. Дурново у цьому напрямі продовжиться, безумовно, і в майбутньому... Все це буде невичерпним джерелом постійного неспокою Вашої Величності, оскільки справи будуть затримуватися в установі, яка за природою своєю не повинна цього робити»²⁸. Отже, як бачимо, Столипін сподівався повернути довіру царя і працював не покладаючи рук. За спогадами В. М. Коковцова, влітку 1911 р. більшу частину часу Столипін проводив у своєму маєтку в Колноберже, зрідка найжджаючи до Петербурга. Лише через багато років після смерті «російського Бісмарка» стало відомо, що він наполегливо займався розробкою цілої низки реформ. Давалася взнаки звичка працювати у будь-яких умовах.

Пережиті події позначилися на здоров'ї Столипіна, лікарі заявили, що у нього стенокардія. Саме в той період, як згадувала його дочка М. П. Бок, він сказав молодшому брату Олександрові сумну фразу: «Не знаю, чи в змозі я довго прожити»²⁹. Добре поінформований С. Ю. Вітте писав, що влітку 1911 р. Микола II зауважив, звертаючись до прем'єр-міністра: «А для вас, Петро Аркадійович, я готую інше при-

²⁶ Государственная дума. 3-й созыв. Сессия IV. Ч. 3.— Стб. 786, 789—790.

²⁷ Там же, стб. 770—771.

²⁸ Из переписки П. А. Столыпина с Н. А. Романовым // Красный архив.— 1928.— № 5.— С. 86.

²⁹ Бок М. П. Воспоминания о моем отце П. А. Столыпине.— С. 330.

значення»³⁰. За чутками, припускалися різні можливі варіанти почесної відставки голови уряду: заснування для нього посади східносибірського намісника, генерал-губернаторство на Кавказі та навіть якась висока дипломатична місія за кордоном. Коли стало відомо про те, що на свято відкриття пам'ятника Олександрю II до Києва виїде царська родина разом з урядом, газети почали писати про «лебедину пісню» Столипіна. Одне повинно було, на думку газетярів, заспокоїти опального прем'єра — одержання титулу графа, якого він так довго домагався. Отже, до Києва П. А. Столипін приїхав у гнітючому настрої і, як виявилось пізніше, назустріч своїй смерті.

(Далі буде)

Одержано 10.05.91.

Идет речь о последнем периоде государственной деятельности П. А. Столыпина, рассматриваются сложные отношения премьер-министра с различными политическими силами самодержавной России в 1908-1911 гг.

³⁰ Витте С. Ю. Воспоминания.— Т. 2.— С. 451.